

Nadzieja Zujewa

DOI: 10.15290/bb.2018.10.28

*Białoruski Uniwersytet Państwowy**Mińsk*<https://orcid.org/0000-0003-2665-7855>

Мастацкія асаблівасці аповесцяў Лукаша Калюгі «Дзе косці мелюць» і «Зэнка малы ніколі не быў»

Асноўнае месца ў творчасці Лукаша Калюгі (Канстанціна Пятровіча Вашына – [1909–1937]) займаюць творы, напісаныя падчас зняволення ў лагеры. Письменнік быў рэпрэсаваны ў 1933 годзе і асуджаны на пяць гадоў пазбаўлення волі. Пасля паўторнага арышту расстраляны другога кастрычніка 1937 года.

Сярод няскончаных аповесцей Л. Калюгі – твор “Дзе косці мелюць”, які быў напісаны прыкладна ў 1933–1935 гадах, а таксама аповесці – “Зэнка малы ніколі не быў”, “Зоры Вам Вядомага горада” і раман “Пустадомкі”. Спачатку письменнік адбываў пакаранне ў Мінскай турме, а пасля – на спецпасяленні ў Ірбіце Свядлоўскай вобласці. Па гэтых творах можна меркаваць пра стан душы аўтара, у якога кожны радок гаворыць аб настальгіі па радзіме.

У “творах з-за крат” Лукаша Калюгі – жахлівая сучаснасць і поўная надзей мінуўшчына. У аповесці “Дзе косці мелюць” героі выяўляюцца праз метафарычнае слова, а жыццёвыя сітуацыі набываюць эмацыянальную скандэнсаванасць і ўяўляюць не што іншае, як сімвал вышэйшай узнагароды творчасці: *Ану, можа, з усяго гэтага ды вырастуць шындзёлы тугі й замілавання, возьме рупяць па дому. Тады аўтар будзе вельмі ўсцешан, што не на ўзвей вецер было ягонае марудства, не марна па зернятку, па дробненькім збіраў ён, як крумкач косці, да ладу даводзіў: і зялёныя вясновыя дні, і прапаласканую навальніцамі свежасць свету*¹. У кантэксте твора “Дзе косці мелюць”

¹ Л. Калюга, *Творы: раман, аповесці, апавяданні, лісты*, уклад., прадм. Я. Р. Лец-

высвятляецца і шэраг іншых пытанняў, важных для разумення мастацкага свету Л. Калюгі – гэта любоў да роднай мовы, краю, думкі пра адукацыю, пра народ і г. д.

Так, А. С. Васілеўская ў сваім артыкуле “Загалоўкі твораў Лукаша Калюгі” лічыць, што *як сімвал можна разглядаць і назву аповесці “Дзе косці мелюць”*. (...) *Тое месца, дзе мелюць косці, застаецца загадкавым (хоць можна зразумець, што мае на ўвазе аўтар, тым больш што аповесць пісалася менавіта там) і пагрозным, што асабліва выразна выяўляецца ў супастаўленні загалоўка і падзагалоўка твора – “Аповесць пра тое, як вясна-красна ў нашым краі”*. Такім чынам, *загалолак – гэта сімвал небяспекі, пагрозы*².

У газеце “Літаратура і мастацтва” (26 студзеня 1990 годзе) быў надрукаваны другі артыкул А. Марціновіча “Напісана за кратамі”³, прысвечаны творчасці Л. Калюгі. Даследчык прыгадвае, у якіх надзвычайных, экстрэмальных абставінах нарадзіліся аповесці Калюгі “Дзе косці мелюць” і “Утрапненне”, падкрэслівае ўзнёслы патрыятычны дух пісьменніка ва ўмовах зняволення. Таксама А. Марціновіч прыходзіць да высновы, што працэс разбурэння традыцый і духоўнай культуры, які пачаўся ў дваццатыя-трыццатыя гады, фарміраваў Калюгаў пратэст, што стаў штуршком для працы над дадзенымі “творамі з-за крат”. Таму падзеі аповесці “Дзе косці мелюць” адлюстроўваюць першыя захавы беларусізацыі. *Лукаш Калюга, схільны да сатырычнага ўспрымання рэчаіснасці (элементы сатыры, гумару заўважваюцца і ў яго ранейшых творах), не хавае свайго стаўлення да тых, хто, актывізаваўшы дзейнасць на нацыянальнай хвалі, на самай справе заставаўся глухім, абыякавым да нацыянальных праблем, адзначае А. Марціновіч*⁴.

Метафарычная назва аповесці “Дзе косці мелюць” асацыятыўна звязана з лагернай доляй. І, жывучы ў выгнанні, пакутуючы ад настальгіі і безвыходнасці, свае творчыя сілы пісьменнік мабілізуе ў адным кірунку – да беларускіх рэалій. У аповесці ярка прадстаўлены народныя традыцыі, святы, абрады. Твор месцамі нават нагадвае свое-

кі, Мінск 1992, с. 463. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

² А.С. Васілеўская, *Загалоўкі твораў Лукаша Калюгі*, (у:) *Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі: (да 80-годдзя праф. М. С. Яўнэвіча)*: 36. навук. арт. Мінск 2002, с. 37–41. [Электронны рэсурс]: URL <http://elib.bspu.by/bitstream/doc.pdf> (дата звароту: 20.07.2018).

³ А. Марціновіч, *Напісана за кратамі*, “Літаратура і Мастацтва”, 26 студзеня 1990, № 169.

⁴ Тамсама, с. 7.

асаблівую запісную кніжку. Горкай іроніяй і бодем прасякнуты пачатак аповесці, той абзац, дзе гаворыцца, што *людзі кручаных дэён сіверынаю смярдзяць (...)* Як бы ў чыстым полі, дзе адно дзікае лінялае неба тупа звісшы было над імі, раслі й гадаваліся яны. Думаецца, лёгка было аўтару хоць дзе-нідзе на малую макулінку свойскага, хатняга, чалавечага ў іх напаткаць? І ці варта казаць, што свет як на верацяне і ні ў водным акне нам не мігае ветлы агеньчык?" (162). За гэтым выказваннем стаіць метафарычна-эмацыянальны вобраз эпохі, перажытае самім пісьменнікам. Гэтая аповесць – свайго роду лейтматыў “твораў з-за крат” Лукаша Калюгі, бо з пэўнымі варыяцыямі тая ж думка гучыць у лісце Данілы Невядомскага да брата Марка (апавесць “Пустадомкі”), па-іншаму, але паўтараецца ў аповесці “Зэнка малы ніколі не быў”. А потым разгортваецца па-біблейску напісанае відовішча бяды. Празайк на ўласным досведзе зведаў такое жыццё: *...на дварэ восень, на дарогах – грязь, і на цэлым свеце хвошча аблудных бесцацімцаў дробненькі сеены дождж. Золкі ён. І вастрэй за іголку працінае і праз усякія цыраты і брызенты аж да самага пасінелага цела* (142).

Аналізуючы “творы з-за крат”, З. Драздова падкрэслівае складанасць іх ацэнкі. Творы няскончаныя, фрагментарныя, таму цяжка меркаваць, *як бы далей развівалася аўтарская думка, як бы павялі сябе персанажы ў будучым*⁵.

У сюжэце аповесці “Дзе косці мелюць” галоўныя героі – навучэнцы і настаўнікі гарадскога вучылішча. У хлопчыкаў і дзяўчатак роднай мовай была “мужыцкая” мова, урокі ж крыўскай праходзяць нецікава. І ўсё таму, што настаўніца М. В. не любіла і не ведала свайго прадмету. Але калі ў Грукаціцкае гарадское дасылаюць маладую настаўніцу, якая зацікаўлена вядзе свае ўрокі, адносіны вучняў да роднай мовы адразу мяняюцца ў лепшы бок. З гумарам расказваецца пра вучняў “другога раздурнага класа” і іх рашэнні адсвяткаваць Дзень святога гультая: *Яшчэ мудрэйшую штуку здумалі вучні другога раздурнага класа: не адну лекцыю, а ўвесь дзень сягоння нічога не ўмець, ніводнаму настаўніку не адказваць* (147). Дасціпна апісваюцца некаторыя персанажы (настаўніца-пападзянка М. В., інспектар Вірута і вучань Давыд). Аднак у глыбокім спасціжэнні чалавечых характараў аповесць “Дзе косці мелюць” прайграе папярэднім, напісаным у перыяд 1927–1929 гадоў, бо засталася незавершанай.

⁵ З.У. Драздова, *Творчасць А. Мрыя і Л. Калюгі: Стылявыя асаблівасці*, Мінск 1997, с. 110.

Вялікую ролю ў Калюгавым творы іграе апісанне нацыянальных беларускіх абрадаў, святаў, звычайў, якія пачалі знікаць і паступова адыходзіць у нябыт: *Напрыклад, зьяліся дзяды. Не садзяцца больш усёю сям'ёю за 12 патраў, калі на дварэ восень (...)* *А ў тых, што дзедаваць за стол семі, сабе кожнаму сем'яніну ветла лямпа свеціць, і спакойны ўсе, што варушыная гаспадыня поўную – ды ці адну?! – паставіць міску на стол. І самім даволі, і дзядам нанач астанеца* (146), або *Мінулася і тое, што: – Мароз, мароз, хадзі куццю есці, – клікалі яго каляднага, траскучага, сеўшы ў цёплай хаце за мяккі, сенам падасланы стол* (146). Менавіта апісанне падобных свят, абрадаў надае твору нацыянальны каларыт. Такім чынам, у аповесці “Дзе косці мелюць”, як і ў іншых сваіх творах, пісьменнік выказваў расчараванне, што многія народныя свята губляюцца, а разам з людзьмі старэйшага пакалення адыходзяць у нябыт і традыцыі: *Гэта вясялае свята на календарох не адзначаецца. Яно не муляе вачэй сваёю ўрачыстаю чырванню (...)* *У Грукаціч ужо такога шыкоўнага – з кастрамі, з вянкамі – не спраўлялі Купалля, якое сабе справілі настаўнікі* (148). Калюга, заклапочаны праблемай адчування ад усяго таго, што назапашвалася стагоддзямі, дэманстраваў пастановачнасць свят, якія ладзяць мясцовыя жыхары: *Тут адно бегалі дзяўчаты купання ў пішаніцу, каб самім белымі, нібы з пішаннае мукі, быць. Хлопцы абкочвалі кола навокал вёскі. Катом ці сабакам – нечым прыкінуўшыся – да іх павінна была ведзьма прыйсці. Старыя не спалі, крапіваю-жычкаю паабтыкаўшы ад нячыстае моцы шчыліны ў вялікія пазы* (148). У апошнім прыкладзе добра відаць вера старога пакалення ў міфічныя істоты, іх цёмную сілу. У творы сустракаюцца беларускія народныя песні: *Наўкола – балоцейка... / Там хадзіла малодачка / Ды сеяла красу сваю / Расці ж, расці, краса мая!* (48). Падаецца апісанне палаца, які застаўся ў выглядзе амаль руінаў ад былых графаў Недапытальскіх: *Пустыя стаялі высьняныя шаф ў бібліятэцы (...)* *Кніжкі даўно расцягалі вясковыя. (...)* *На цяжкіх дубовых дзвярах з самага прыходу такія зграбныя лапаносыя ільвіныя галовы выразаны былі (...)* *І некаму ж сярбелі рукі – не толькі ад насоў, але і ад мардатых сімпатычных ільвіных шчок адны кастрыцы мейсцы засталіся* (147). Празайк асуджаў амаральныя паводзіны сваіх сучаснікаў, якія не клапаціліся пра захаванне гісторыі роднага краю, не імкнуліся зберагчы набыткі народа, не задумваліся пра будучае пакаленне. Адбывалася духоўнае зьядненне беларускай нацыі, што адчувалася аўтарам як пагроза яе існаванню, трагедыя. Гэтыя працэсы запушчаны ў жыццё пастановамі бальшавікоў, з выкананнем якіх

адыходзілі ў мінулае традыцыйныя народныя і рэлігійныя святы, звычаі, абрады. З болем піша пра гэта Калюга ў сваіх творах. Безумоўна, ён мог бы стварыць цалкам настальгічны твор з рэпрэзентацыйнай суму па радзіме. Знаходзячыся ў Краснаярскім краі, ён думкамі, душою быў у Беларусі. Таму ў аповесці “Дзе косці мелюць” пранікнёна апісаны абрадавыя святы: дзяды, куцця, каляда, усё тое, што сімвалізавала пісьменніку Радзіму.

Натуральнасць, нязмушанасць гучання ўласцівы і адзінаму дзіцячаму твору Калюгі, няскончанай аповесці “Зэнка малы ніколі не быў”. Назва дзіцячай аповесці гэтак жа, як і аповесць “Дзе косці мелюць”, у многім сімвалічная, навеяна лагернай доляй пісьменніка. Наіўная, недзіцячая думка хлапчука аб тым, што ён ніколі не быў малым, паспрыяла з’яўленню гэтай назвы. Тэматычна, з улікам узросту героя, яна нібы стаіць наперадзе “Ні госця ні гаспадара”, дзе дзейнічаюць хлопцы-камсамольцы. Тут жа паказана набліжэнне Зэнкі да гэтай узроставай рысы. Іншы, больш глыбокі сэнс укладвае ў яе аўтар: маленства і дзяцінства атрымалася непаўнацэнным, дэфармаваным у вар’яцкім, д’ябальскім свеце 30-х гадоў, калі распальванне варажасці паміж бацькамі і дзецьмі прыкрывалася ідэяй класавай барацьбы. У аповесці ёсць сцэна, калі малы сын даносіць на бацьку, што ён з абагульненае нівы ўночы прынёс сваёй карове мяшок канюшыны. Бацьку пакаралі, а маці і сына выгналі за парог хаты.

Загалолак напісанага ў зняволенні твора быццам знарок парадасальны, але ў ім няма намёку на незвычайныя якасці хлапчука, а ўтрымліваецца своеасаблівы ключ да разумення аповесці, дзе і лагодная ўсмешка, і гумар, і пакепліванне, і боль за малага чалавечка, які імкнецца выглядаць больш сталым, дарослым, бачыць сэнс жыцця ў гэтым сваім самаадрачэнні, заўчасным пасталенні і далучэнні да дарослых клопатаў і праблем. Працэс станаўлення характару хлапчука, фарміравання ў ім асобы, абуджэння грамадзяніна, гарманічнага выяўлення сацыяльнага і інтымнага, спалучэння добрага і дрэннага паказаны без усякай прадуманасці, псіхалагічна тонка і па-мастацку нязмушана.

Тое, што адбывалася ў грамадстве, не магло не ўздзейнічаць на кволюю, незагартаваную дзіцячую душу: *Гэна той з блішчастымі вачыма малы ўдаў, што бацька з абагульненае нівы сваёй карове ўночы мяшок канюшыны прынёс. “Амерыканца” пагналі, а маці і сына выштырылі ўслед. І ад тых дат – ні на парог! Так малое і вылочыцца: дзе ноч пераначуе, дзе дзве. Ото бо пайшоў свет! Каб яго пярун ясны, – казала, – высмаліў!* (518).

Колькі за гэтым фактам балючай праўды таго часу, сваёй трагічнай сутнасцю скіраванай не толькі супраць дарослых, але і дзяцей, часу які, пазбаўляў іх нармальнага і натуральнага маленства. Сапраўды, назва Калюгавага твора гучыць сімвалічна.

Аповесць пазбаўлена апісальнасці, што, у пэўнай меры, было ўласціва “Ні госцю, ні гаспадару”. Кампазіцыйная кампактнасць, сюжэтная скандэнсаванасць на адным героі і праблеме дазволілі пісьменніку на невялікай мастацкай плошчы паказаць рух часу, але не як яго падзейную канву, а праз унутраны рух чалавечай душы да пасталення, якое адбываецца ў складаных умовах паслярэвалюцыйнай рэчаіснасці, дзе абуджэнне народа да свайго нацыянальнага адраджэння, да свабоды і дэмакратыі сутыкалася са з’явамі супрацьлеглымі, скіраванымі на прыглушэнне і нават задушэнне заваяванага рэвалюцыяй.

З любасцю глядзячы на свайго героя, праязік не ідэалізуе яго, тонка заўважае дэфармацыі, якія адбываюцца пад уздзеяннем агульнай грамадскай атмасферы. Рыхтуючыся стаць камсамольцам, Зэнка ўжо з пагардай успрымае сялянскую працу, збор каласкоў на ніве. А вось як ён рэагуе на прывітанне Марылі: *Памажы божа! – было сказана, як добраму чалавеку, але Зэнку, як камсамольцу праз паўтара года, нават дзеля ветласці ж выпадала дзякаваць* (520).

Камічна выглядае Зэнкава імкненне чыста чалавечыя адносіны вытлумачваць дзесьці пачутымі сацыяльна-эканамічнымі катэгорыямі. Так, заляцанні Вінкі Вароніча да Марылі ён называе эксплуатацыйнай, а потым, крыху падросшы, намаўляе дзяўчыну, якая, дарэчы, і яму падабаецца, напісаць, што Варэнічы яе эксплуатавалі.

Аповесць ілюструе жыццё сялянства на пераломным этапе, калі ўжо не толькі пачалі “заганяць у калгас”, але былі распачаты масавыя ссылкі сапраўдных гаспадароў – “даматураў” – у далёкую Сібір. На твары Зэнкі нельга было прачытаць пачуцця спачування, калі высылалі яго суседзяў Варэнічаў. Хлопец думаў, што ўсё адбываецца па справядлівасці. Аўтар уважліва ўглядаецца ў такі пункт погляду, што за ім стаіць: давер да ўлады ці проста абыякавасць? Але ж у канчатковым выніку абыякавае стаўленне да нейчай невіноўнасці абарочваецца супраць кожнага, у тым ліку і Зэнкі. Гэтак жа раўнадушна абыходзіцца з Зэнкам старшыня сельсавета Пярун Рыжы, помсцячы за змешчаную Зэнкам карыкатуру ў газеце. У анкеце ў графе аб былым сацыяльным становішчы Зэнкавых бацькоў ён упісвае “заможныя сераднякі”, што азначала высылку ў Сібір. Вестка аб высылцы не прымусіла доўга чакаць. Упершыню толькі цяпер галоўны герой задумва-

еща над драматычнымі абставінамі ў жыцці, над сваімі неабдумнымі ўчынкамі.

У творах, напісаных у зняволенні, пісьменнік нібыта ўзвысіўся над добра вядомым яму жыццёвым матэрыялам, паглядзеў на яго здалёку. Незалежна ад таго, пісаў ён пра вёску ці горад, дарослых ці дзяцей, інтэлігенцыю ці сялянства, Л. Калюга імкнуўся ўлавіць тое галоўнае, вызначальнае, што ўласціва было чалавеку, грамадству, лёсу народа.

Такім чынам, творы Лукаша Калюгі перыяду ссылкі сведчаць, што аўтарам вырашаліся спецыфічныя задачы, асвойваліся новыя тэмы. Празаіку з-за неспрыяльных умоў прыходзілася адкладаць на невядомы час распачатае, каб потым пры любой магчымасці працягнуць пісаць. Творы, напісаныя ім у няволі, вызначаюцца надзвычай эмацыянальным характарам, адсутнасцю традыцыйнага сюжэту, выразнай кампазіцыі, адсутнасцю акрэсленых тэм і праблем. Іх эмацыянальная насычанасць вынікала з аўтарскай непрымірымасці са станавішчам, у якім ён знаходзіўся, бо, як адзначалася, творчасць была адзінай магчымасцю для пісьменніка, каб, няхай толькі ў думках, перанесціся на родную Беларусь, а любоў да бацькоўскага краю і людзей дапамагла абыходзіць тэму турэмнай і лагернай рэчаіснасці, саступаючы месца дарагому і роднаму.

L I T E R A T U R A

- Vasileuskaja A. S., *Zagalouki tvorau Lukacha Kalugi*, Minsk 2002 [Васілеўская А. С., *Загалоўкі твораў Лукаша Калюгі*, (у:) *Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі: (да 80-годдзя праф. М. С. Яўневіча)*: Зб. навук. арт. Мінск 2002 [Электронны рэсурс]: URL <http://elib.bspu.by/bitstream/doc.pdf> (дата звароту: 20.07.2018)].
- Drazdova Z. U., *Tvorchast' A. Mryja I L. Kalugi: styljavyja asablivas'ti*, Minsk 1997 [Драздова З. У., *Творчасць А. Мрыя і Л. Калюгі: Стылявыя асаблівасці*, Мінск 1997].
- Kaljuga L., *Tvory: raman, apovesti, apavjadan'i, listy*, Minsk 2001 [Калюга Л., *Творы: раманы, аповесці, апавяданні, лісты*, уклад., прадм. Я. Р. Лецкі, Мінск 1992].
- Martinovich A., *Napisana za kratami*, Lim, 26 studzienja 1990, № 169 [Марціновіч А. *Напісана за кратамі*, “Літаратура і Мастацтва”, 26 студзеня 1990, № 169].

SUMMARY

ARTISTIC FEATURES OF “ДЗЕ КОСЦІ МЕЛЮЦЬ”,
“ЗЭНКА МАЛЫ НІКОЛІ НЕ БЫЎ”

In this article, the artistic features of two camp stories by Lukash Kalyuga “Дзе косці мелюць” and “Зэнка малы ніколі не быў” are analyzed. The author examines the identification of the national character, culture, life of the Belarusian people. The work presents their psychology in the early twentieth century, their defining mental features, both positive and negative.

Key words: Belarusian prose, mentality, national character, psychology, self-awareness; individuality.

STRESZCZENIE

CECHY ARTYSTYCZNE OPOWIADAŃ ŁUKASZA KALUGI
„ДЗЕ КОСЦІ МЕЛЮЦЬ”, „ЗЭНКА МАЛЫ НІКОЛІ НЕ БЫЎ”

W artykule omówiono cechy artystyczne dwóch opowiadań łagrowych Łukasza Kaługi „Дзе косці мелюць” i „Зэнка малы ніколі не быў”. Autor zwraca uwagę na narodowy charakter, kulturę i życie Białorusinów. Praca prezentuje psychologię Białorusinów na początku XX wieku, definiuje zarówno ich cechy pozytywne, jak i negatywne.

Słowa kluczowe: proza białoruska, mentalność, charakter narodowy, psychologia, samoświadomość, indywidualizm.